

«Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας» σε Παπαχρίστου Θ./Βιδάλη Τ. /Μήτρου Λ. /Τάκη Α., «Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας», Αθήνα 2006, σελ. 35-56

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗΣ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

*Λίλιαν Μήτρου**

Εισαγωγή

Κατά την τελευταία συνταγματική αναθεώρηση ο αναθεωρητικός νομοθέτης εισήγαγε ένα δικαίωμα «καινοφανές» στην ελληνική (και όχι μόνο) συνταγματική τάξη, το δικαίωμα του καθένα να συμμετέχει στην Κοινωνία της Πληροφορίας (5Α παρ. 2 Σ). Η διάταξη αυτή, δείγμα για πολλούς του ανοικτού προσανατολισμού του Συντάγματος στη νέα πραγματικότητα, γέννησε πολλές απορίες αλλά και αμφισβητήσεις ως προς την (εννοιολογική και κανονιστική) σημασία της για τους φορείς αυτού του νέου δικαιώματος αλλά και για την εξέλιξη της έννομης τάξης.

Το πρώτο ερώτημα που ήδη η διατύπωση θέτει αφορά την έννοια της «Κοινωνίας της Πληροφορίας». Παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει ένας ευρέως αποδεκτός, ορισμός ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας»¹ δηλώνει πολύ περισσότερα από μία «ομαδοποίηση» διάφορων φαινομένων². Αναμφισβήτητα περιέχει μία, μάλλον, πολιτική παρά θεωρητική ή επιστημονική απόχρωση. Αν και είναι αμφίβολο, εάν οριοθετεί επαρκώς ή, ορθότερα, επακριβώς τη νέα πραγματικότητα, εξελίσσεται σε έναν όρο που μας επιτρέπει να συνεννοούμαστε, αντιλαμβανόμενοι υπ' αυτόν τη μορφή κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, όπου η παραγωγή, απόκτηση, επεξεργασία και διάχυση της πληροφορίας διαδραματίζει, όλο και εντονότερα, κεντρικό ρόλο στην οικονομική και κρατική δραστηριότητα

* Επίκουρη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

¹ Ο όρος χρησιμοποιούνταν από τη θεωρία, αλλά η χρήση του εξαπλώθηκε και καθιερώθηκε μέσω των κοινοτικών κειμένων. Για πρώτη φορά εμφανίστηκε επίσημα στη Λευκή Βίβλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Κοινωνία της Πληροφορίας που περιέγραφε τις θέσεις της Ευρώπης για την Ανάπτυξη, την Ανταγωνιστικότητα και την Απασχόληση. Το πολιτικό αυτό κείμενο ήταν η απάντηση της Ενωμένης Ευρώπης στις διακηρύξεις των ΗΠΑ για τη δημιουργία παγκόσμιας υποδομής πληροφοριών (Κείμενο Clinton-Gore για τις υπερλεωφόρους των πληροφοριών).

² Αυτό υποστηρίζει ο Δ. Γκρίτζαλης, Αυτονομία και Πολιτική Ανυπακοή στον Κυβερνοχώρο, Αθήνα 2004, σ. 37.

αλλά και στη διαμόρφωση της ζωής των πολιτών. Ίσως είναι πρόωρο να αναφερόμαστε οριστικά σε αλλαγή κοινωνικού και όχι απλά επιστημονικού «παραδείγματος»³. Είναι όμως βέβαιο ότι διάγουμε μία *φάση μετασχηματισμού της κοινωνίας που πολλαπλασιάζει και διευρύνει προσδοκίες αλλά και επιφυλάξεις*.

Σε μία πρώτη ανάγνωση η διατύπωση της νέας διάταξης ενέχει μία παραδοξότητα: Είτε το Σύνταγμα διατυπώνει το αυτονόητο, δηλαδή ότι καθένας έχει το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας, όπως έχει δικαίωμα συμμετοχής και στη βιομηχανική κοινωνία⁴, είτε ο αναθεωρητικός νομοθέτης αντιλαμβάνεται την Κοινωνία της Πληροφορίας ως ένα φαινόμενο που εξελίσσεται εκτός των άλλων κοινωνικών και οικονομικών διεργασιών ή έστω παράλληλα προς αυτές.

Η προσέγγιση του αναθεωρητικού νομοθέτη, όπως αυτή εκφράζεται στο πρώτο εδάφιο της δεύτερης παραγράφου του άρθρου 5Α Σ., κάθε άλλο παρά απρόβλεπτη ήταν. Η Κοινωνία της Πληροφορίας ταυτίζεται συχνά με την εκ πρώτης όψεως «τεχνολογική» διάστασή της: υπολογιστές, σύγκλιση πληροφορικής και τηλεπικοινωνιών, δίκτυα⁵. Χωρίς αμφιβολία η διάσταση αυτή φαίνεται να επικυριαρχεί στην κοινή αντίληψη, καθώς η υποδομή, καταρχήν και ουσιαστικά, βρίσκεται στη βάση της ανάπτυξης της Κοινωνίας της Πληροφορίας. *Οι τεχνολογίες της Πληροφορικής και των Επικοινωνιών αποτελούν το βασικό μέσο εκδήλωσης του κυριάρχου οικονομικού και παραγωγικού «κύματος»⁶ που κωδικοποιείται ως Κοινωνία της Πληροφορίας*. Ο επαναστατικός και όχι απλά εξελικτικός χαρακτήρας τους εντοπίζεται ακριβώς στο ότι πρόκειται για τεχνολογίες που δεν αποσκοπούν στην επέκταση της μυϊκής δύναμης αλλά σε αυτήν του ανθρώπινου μυαλού.

Η ταχύτητα της έλευσής τους συνοδεύεται από την ταχύτητα της συνειδητοποίησής τους από την κοινωνία, την ταχύτητα της εξόδου των τεχνολογικών επιτευγμάτων από τα εργαστήρια και τα ερευνητικά κέντρα⁷. Οι νέες τεχνολογίες αναφέρονται ταυτόχρονα, άμεσα και συγκεκριμένα σε ανθρώπινες

³ Βλ. *T. Kuhn*, Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 111 επ., 137 επ.

⁴ Βλ. τις παρατηρήσεις του *Ev. Βενιζέλου* στη συζήτηση για το νέο Σύνταγμα, όπου σημειώνει ότι το Σύνταγμα δεν κατοχυρώνει δικαίωμα συμμετοχής στην κοινωνία και την οικονομία καθ' εαυτή, καθώς αυτό γίνεται από τη δημοκρατική αρχή και το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. Πρβλ. επίσης *Δ. Τσάτσου/Εν. Βενιζέλου/Ξ. Κοντιάδη*, Το Νέο Σύνταγμα. Πρακτικά συνεδρίου για το αναθεωρημένο Σύνταγμα 1975/1986/2001, Αθήνα- Κομοτηνή 2001, σ. 185.

⁵ Τα δίκτυα δεν συνιστούν αποκλειστικά τεχνολογικό φαινόμενο: πρόκειται για μία συμβολική μεταφορά για την αναπαράσταση ενός σύνθετου κοινωνικού φαινομένου.

⁶ Υπό την έννοια που αναφέρεται στον *Toffler*. Βλ. *A. Toffler*, Το τρίτο κύμα, Αθήνα 1982.

⁷ *Δ. Γκρίτζαλης*, Αυτονομία και πολιτική ανυπακοή στον Κυβερνοχώρο, Αθήνα 2004, σ. 29.

ενέργειες, υποκαθιστώντας παραδοσιακές δραστηριότητες. Αποτελούν όχι μόνο μέσο, αλλά αντικείμενο και περιεχόμενο των νέων δραστηριοτήτων. Οι τεχνολογίες των πληροφοριών δεν είναι απλοί διακινητές της πληροφορίας αλλά μεταβάλλονται σε ενεργά πλαίσια επικοινωνίας⁸.

Η ανάγνωση του δεύτερου εδαφίου προσδιορίζει ενδεικτικά τις υποχρεώσεις του Κράτους, από την εκπλήρωση των οποίων εξαρτάται -χωρίς να εξαντλείται- η πραγμάτωση του δικαιώματος συμμετοχής του α' εδαφίου. Το εδάφιο αυτό φαίνεται να συγκεκριμενοποιεί την αντίληψη του αναθεωρητικού νομοθέτη για την Κοινωνία της Πληροφορίας, χωρίς να σημαίνει ότι το κανονιστικό περιεχόμενο του δικαιώματος περιορίζεται μόνο στις συγκεκριμένες υποχρεώσεις.

Η επιλογή της ορολογίας του άρθρου (Κοινωνία της Πληροφορίας, πληροφορίες) τονίζει την ιδιαιτερότητα της πληροφορίας και τη διαφοροποίησή της με την παραδοσιακή έννοια της «πληροφόρησης»⁹, δικαίωμα που επίσης βρίσκει ρητή συνταγματική αποτύπωση στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 5Α Σ. Ποιο είναι όμως το εννοιολογικό και ποιο το κανονιστικό φορτίο της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» στη διάταξη του άρθρου 5Α παρ. 2 Συντ.;

Είναι η Κοινωνία της Πληροφορία μία έννοια συμβολική, κενή (νομικού) περιεχομένου ή μία έννοια με συγκεκριμένο κανονιστικό φορτίο; Το κανονιστικό περιεχόμενο, εφόσον γίνει αποδεκτή η ύπαρξή του, είναι σαφές και επιτακτικό, και σε ποιο βαθμό, για τον κοινό νομοθέτη; Η επιταγή προς το κράτος για διευκόλυνση της πρόσβασης, της παραγωγής, της ανταλλαγής, της διάδοσης πληροφορίας αφορά και το νομοθέτη και ποια τα -συνταγματικά πλέον- επιβεβλημένα νομοθετικά μέτρα;

Η «Κοινωνία της Πληροφορίας» στο Σύνταγμα: συνταγματική ρητορική ή πληροφοριακό Σύνταγμα;

Η Κοινωνία της Πληροφορίας είναι ένα φαινόμενο δυναμικό: Το περιεχόμενό της εξελίσσεται και προσδιορίζεται από τις συνεχείς αλλαγές που υφίστανται η οικονομία, η διοίκηση, οι κοινωνικές σχέσεις από τη διείσδυση της τεχνολογίας, την ανάδειξη της πληροφορίας σε κεντρικό μέγεθος και αγαθό, την μετάλλαξη της έννοιας της επικοινωνίας και (της συνακόλουθης (μετ)αλλαγής του τρόπου άσκησης

⁸ Βλ. *Ι. Τσιβάκου*, Τα ευέλικτα όρια των κοινωνικών συστημάτων, Αθήνα 2003, σ. 178 επ.

⁹ Βλ. *Τ. Βιδάλη*, Νέα δικαιώματα στο Σύνταγμα: ένας απολογισμός, σε *Δ. Τσάτσου/Ε. Βενιζέλου/Ξ. Κοντιάδη*, ο.π. (σημ. 4), σελ. 75 επ.

δικαιωμάτων. Κινητήρια δύναμη των αλλαγών είναι αναμφίβολα τα εκάστοτε τεχνολογικά προϊόντα/επιτεύγματα, π.χ. η αποκέντρωση των υπολογιστικών συστημάτων με την ευρύτατη χρήση των PCs, η σύγκλιση πληροφορικής και τεχνολογιών, η δικτύωση αναδομούν τις οικονομικές, διοικητικές, κοινωνικές σχέσεις και δυνατότητες¹⁰. Ο όρος «Κοινωνία της Πληροφορίας» αναφέρεται μεν στις Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών, παραμένει ωστόσο ένας, καταρχήν, «τεχνολογικά ουδέτερος όρος»¹¹. Το περιεχόμενο της Κοινωνίας της Πληροφορίας δεν προσδιορίζεται εξάλλου μονοσήμαντα από την εκάστοτε τεχνολογία αιχμής¹² αλλά και από την υποδοχή και τις χρήσεις που της επιφυλάσσει η οικονομία και η κοινωνία.

Η διττή σύλληψη της «Κοινωνίας της Πληροφορίας», δηλαδή ως έννοιας-πλαίσιο και ταυτόχρονα ως *terminus technicus* χαρακτηρίζει και την προσέγγιση στο επίπεδο κοινοτικής έννομης τάξης και της αντίστοιχης πολιτικής. Στην Οδηγία 2001/29/EK «για το δικαίωμα του δημιουργού και τα συγγενικά δικαιώματα στην Κοινωνία της Πληροφορίας» ο κοινοτικός νομοθέτης αντιλαμβάνεται την τελευταία ως ένα νέο τεχνολογικό πλαίσιο, το οποίο επιτάσσει την προσαρμογή του δικαίου. Η ίδια αντίληψη φαίνεται να χαρακτηρίζει και την έννοια της «υπηρεσίας της κοινωνίας της πληροφορίας», η οποία ορίζεται σε διάφορα κοινοτικά νομοθετικά κείμενα¹³. Ο κοινοτικός νομοθέτης απέχει ενός ορισμού της Κοινωνίας της Πληροφορίας¹⁴, παρ' όλο που αυτή αποτελεί ταυτόχρονα την κοινωνία-στόχο σε πολλές κοινοτικές πολιτικές.

Η εισαγωγή του α' εδαφίου αντιμετωπίστηκε ως «προεξαγγελτική παράθεση», επιφύλαξη που εδράστηκε στην εκτίμηση ότι η φύση και τα όρια της Κοινωνίας της Πληροφορίας και του δικαιώματος συμμετοχής σε αυτήν δεν έχουν αποσαφηνιστεί και παγιωθεί κατά τρόπο που η εισαγωγή της στο συνταγματικό οπλοστάσιο να αναπτύσσει ανάλογες ρυθμιστικές συνέπειες. Αμφισβητήθηκε μάλιστα, έστω και ο

¹⁰ Βλ. *Α. Μήτρον*, Προστασία Προσωπικών Δεδομένων, σε *Σ. Κάτσικα/Δ. Γκρίτζαλη/Σ. Γκρίτζαλη* (Επιμ.), Ασφάλεια Πληροφοριακών Συστημάτων, Αθήνα 2004, σ. 444 επ.

¹¹ Για την έννοια της τεχνολογικής ουδετερότητας βλ. *Α. Μήτρον*, Το δίκαιο στην Κοινωνία της Πληροφορίας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2002, σ. 58 επ.

¹² Όπως φαίνεται να υποστηρίζει ο *Ευ. Βενιζέλος*, Το αναθεωρητικό κερτημένο – Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21^ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, Αθήνα-Κομοτηνή, σ. 159.

¹³ Ως τέτοια ορίζεται «κάθε υπηρεσία που παρέχεται έναντι αμοιβής με ηλεκτρονικά μέσα εξ αποστάσεως και κατόπιν προσωπικής επιλογής ενός αποδέκτη υπηρεσιών». Βλ. τον ορισμό που περιέχεται στο άρθρο 1 στοιχ. 2 της Οδηγίας 98/34/EK, όπως ισχύει μετά την προσθήκη της Οδηγίας 98/48/EK, καθώς στο άρθρο 2^α της Οδηγίας 2000/31/EK για ορισμένες πτυχές του ηλεκτρονικού εμπορίου. Βλ. επίσης άρθρο 2 § 2 του π.δ. 39/2001 (Α' 28).

¹⁴ Βλ. *Αν. Τάκη*, Κοινωνία της πληροφορίας και Σύνταγμα. Μια πρώτη προσέγγιση, ΝοΒ 50 (2002), σ. 31.

συμβολικός χαρακτήρας του όρου και συνακόλουθα της ρύθμισης, καθώς χαρακτηρίστηκε «αδόκιμος νεολογισμός» που δεν κομίζει «τίποτε ουσιωδώς νέο»¹⁵.

Υποστηρίζεται ότι το νέο άρθρο δεν διευρύνει την κανονιστική εμβέλεια του Συντάγματος αλλά πρόκειται για ρητή αναγνώριση ήδη υπαρκτών δικαιωμάτων¹⁶. Υπό μία αυστηρά δογματική προσέγγιση, και αντιλαμβανόμενοι την Κοινωνία της Πληροφορίας ως μετεξέλιξη της Βιομηχανικής Κοινωνίας, θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε πως η αναφορά του άρθρου 5Α παρ. 2 Συντ. παρέλκει, καθώς η φύση και η ερμηνευτική πλαστικότητα του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ.¹⁷ θα επέτρεπε τη θεμελίωση του ίδιου δικαιώματος¹⁸. Εξάλλου, η «χωροταξική σύνδεση» με το άρθρο αυτό αναδεικνύει την κανονιστική συνάφειά τους¹⁹. Η συνταγματική διάταξη μοιάζει απλή προσαρμογή στην ανατέλλουσα πραγματικότητα. Είναι όμως η ένταξη μιας τέτοιας διάταξης στο Σύνταγμα ένα -ακόμη- δείγμα «περιττής συνταγματικής ρητορικής»²⁰;

Το συνταγματικό κείμενο δεν μπορεί να χαρακτηριστεί στο σύνολό του ως ένα Σύνταγμα με προσανατολισμό την Κοινωνία της Πληροφορίας υπό την έννοια της νέας κοινωνικής και οικονομικής διάρθρωσης, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι παρεμποδίζεται η μετάβαση αυτή²¹. Από την άλλη πλευρά η αναθεώρηση εμπεριέχει ένα «υποσύνολο» διατάξεων, το οποίο, αν δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «πληροφοριακό Σύνταγμα», σε κάθε περίπτωση υποδηλώνει την αντίδραση της συνταγματικής έννομης τάξης στο μεταβαλλόμενο τεχνο-κοινωνικό περιβάλλον. Υπό την έννοια αυτή, το «πληροφοριακό Σύνταγμα» φαίνεται καταρχήν να συγκροτείται

¹⁵ Βλ. την άποψη του Π.Δ. Λαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Ενημέρωση 2002, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 20.

¹⁶ Βλ. Τ. Βιδάλη, όπ.π. (σημ. 9), σ. 76.

¹⁷ Για τη φύση της διάταξης αυτής ως γενικής κατευθυντήριας αρχής αλλά και τις σχετικές διαφωνίες βλ. Α. Μάνεση, Ατομικές Ελευθερίες, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 114 επ. και Π. Λαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 1139 επ.

¹⁸ Βλ. Εν. Βενιζέλου, (Το αναθεωρητικό κείμενο, σ. 160), ο οποίος επισημαίνει ότι το δικαίωμα κατοχυρώνεται «ούτως ή άλλως πλήρως στο άρθρο 5 παρ. 1 και ως προς τα άτομα με αναπηρίες επιπλέον στο άρθρο 21 παρ. 6».

¹⁹ Βλ. Αν. Τάκη, όπ.π. (σημ. 14), σ. 44. Η αντίστοιχη χωροταξική υποδοχή δεν ευτύχησε με τον ίδιο τρόπο στην περίπτωση του άρθρου 9Α Συντ., καθώς η σύνδεσή του με την προστασία του ιδιωτικού βίου ενδέχεται να οδηγήσει σε συσταλτική ερμηνεία του δικαιώματος. Βλ. Α. Μήτρου, Προστασία Προσωπικών Δεδομένων: ένα νέο δικαίωμα, όπ.π. (σημ. 4), σ. 94 επ.

²⁰ Βλ. Α. Μήτρου, όπ.π. (σημ. 19).

²¹ Επιφυλάξεις θα μπορούσε να διατυπώσει κανείς αναφορικά με την αντίληψη που διαπνέει τη ρύθμιση του άρθρου 15 Συντ.: ο αναθεωρητικός νομοθέτης εμμένει στην αντίληψη ότι ως ΜΜΕ νοούνται το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, χωρίς να αντιμετωπίζει το σύνθετο πεδίο επικοινωνίας που διαμορφώνουν οι νέες τεχνολογίες.

κυρίως από το άρθρο 5Α και το άρθρο 9⁴ του Συντάγματος²², που εισάγουν δικαιώματα μόνο εκ πρώτης όψεως ανταγωνιστικά και αλληλοαναιρούμενα αλλά στην ουσία παραπληρωματικές όψεις της συμμετοχής σε μία ελεύθερη, δημοκρατική κοινωνία²³.

Οι νέες συνταγματικές διατάξεις κωδικοποιούν μεν ερμηνευτικά συναγόμενα προϋπάρχοντα δικαιώματα αλλά ταυτόχρονα συγκροτούν την απαρχή μιας νέας «πληροφοριακής (συνταγματικής/έννομης) τάξης»²⁴, υπό την έννοια ότι επιχειρούν να ρυθμίσουν τη ροή της πληροφορίας ανάμεσα στο Κράτος και τα άτομα και ανάμεσα στα τελευταία στις μεταξύ τους σχέσεις. Η ροή της πληροφορίας στο κράτος και στην κοινωνία είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την ελευθερία της επικοινωνίας, της οργάνωσης της επικοινωνίας και της συμμετοχής σε αυτήν. Δεν είναι λοιπόν τυχαία η -μάλλον δαισθητική- εμμονή του αναθεωρητικού νομοθέτη να συνδέει, έστω εν είδει εκατέρωθεν περιορισμών, τις ρυθμίσεις των άρθρων 5Α, 9Α και 19 του Συντάγματος.

Η εισαγωγή της συγκεκριμένης διάταξης στο Σύνταγμα είναι ενδεικτική της μεταβατικής φάσης, την οποία διέρχεται η κοινωνία. Αναμφίβολα η ρητή διατύπωση δικαιωμάτων, τα οποία σε περίπτωση έλλειψης των νέων διατάξεων, θα έπρεπε να συναχθούν ερμηνευτικά, ενισχύει την αποτελεσματικότητα του Συντάγματος²⁵. Πέραν του συμβολικού χαρακτήρα της ρύθμισης, ο αναθεωρητικός νομοθέτης δημιουργεί ταυτόχρονα μία βάση υποδοχής και ρύθμισης του φαινομένου της Κοινωνίας της Πληροφορίας²⁶. Λειτουργεί προ-γνωστικά²⁷, επιχειρώντας να

²² Είναι αξιοσημείωτο ότι σε αυτά τα δύο άρθρα συναντούμε τη διάσταση των νέων τεχνολογιών πληροφορικής, καθώς γίνεται λόγος «για πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά» (5Α § 2, εδ. 2) και «...συλλογή, επεξεργασία και χρήση, ιδίως με ηλεκτρονικά μέσα, των προσωπικών του δεδομένων» (9Α).

²³ Για τη σχέση των δικαιωμάτων πρόσβασης στην πληροφορία και την προστασία προσωπικών δεδομένων βλ. *Α. Μήτρου*, Προστασία του περιβάλλοντος εναντίον της προστασίας πληροφοριών, Νόμος και Φύση 3/1996, σ. 18 επ., *H. Burkert*, Informationszugang und Datenschutz, Baden-Baden 1992, σ. 157 επ., *M. Langer*, Informationsfreiheit als Grenze informationeller Selbstbestimmung, Berlin 1992, σ. 149 επ.

²⁴ Η πληροφοριακή τάξη δεν είναι συνώνυμη με τη ρύθμιση της κυκλοφορίας της πληροφορίας. Περιλαμβάνει τις θεμελιώδεις κανονιστικές ιδέες και μεθόδους που προσδιορίζουν την κυκλοφορία της πληροφορίας. Για την έννοια της (συνταγματικής) πληροφοριακής τάξης (Informationsordnung), κατ' αντιστοιχία της έννοιας της οικονομικής τάξης (Wirtschaftsordnung), βλ. *W. Zöllner*, Informationsordnung und Recht, Berlin 1990, σ. 7 επ. Επίσης *M. Langer*, όπ. π. (σημ. 23), σ. 21 επ.

²⁵ Βλ. *T. Βιδάλη*, όπ.π (σημ. 9), σ. 76.

²⁶ Βλ. *Ε. Κοντιάδη*, Ο Νέος Συνταγματισμός και τα θεμελιώδη δικαιώματα μετά την αναθεώρηση του 2001, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 202 επ. Επίσης *Σ. Ασημάκη*, Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας (Μεταπτυχιακή εργασία – Μεταπτυχιακό Δημοσίου Δικαίου), Αθήνα 2003, σ. 26 επ.

²⁷ Βλ. την Εισήγηση του Εισηγητή της Πλειοψηφίας *Εν. Βενιζέλου* προς την Επιτροπή Αναθεώρησης του Συντάγματος, Ζ' Αναθεωρητική Βουλή – Πρακτικά των συνεδριάσεων και Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος, σ. 610.

καταλείπει δικαιώματα και να επαναπροσδιορίσει τη θέση του ατόμου στον ραγδαίο κοινωνικό-οικονομικό μετασχηματισμό, προδιαγράφοντας μάλιστα τον ρόλο του κράτους σε αυτήν την ανακατάταξη σχέσεων εξουσίας που επιφέρει η Κοινωνία της Πληροφορίας.

Η ψηφιακή εποχή επιβάλλει έναν νέο διακανονισμό κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών σχέσεων. Σε αυτό έγκειται ίσως η προστιθέμενη (συνταγματική) αξία της νέας διάταξης: *αποτυπώνει την ανάγκη και ταυτόχρονα την επιταγή γι' αυτόν τον «νέο διακανονισμό»*. Η σχετική επιταγή διατυπώνεται ορθώς, ακόμη και εάν δεν αναφέρεται σε μία «παγιωμένη» κατάσταση. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημάνουμε τη διαφοροποίηση ανάμεσα στο χρόνο διείσδυσης της νέας τεχνολογίας και της υποκατάστασης των παραδοσιακών δομών και στο χρόνο που απαιτείται για να συνειδητοποιήσει η Κοινωνία αλλά και οι εφαρμοστές του δικαίου αυτές τις αλλαγές και να τις παγιώσει σε κανόνες συμπεριφοράς και νομικές ρυθμίσεις. Η ταχύτητα των αλλαγών και οι προσδοκίες που γεννώνται στα άτομα ως προς την άσκηση και απόλαυση δικαιωμάτων συνιστά ικανό λόγο για να αποκρούσει κανείς τον ισχυρισμό αναφορικά με τον πρώιμο χαρακτήρα της εισαγωγής της νέας αυτής έννοιας στο Σύνταγμα: ο αναθεωρητικός νομοθέτης δεν προηγήθηκε εν τέλει της μεταβολής του κοινωνικού πλαισίου που καλείται να εκφράσει και να ρυθμίσει²⁸, καθώς η Κοινωνία της Πληροφορίας συμπορεύεται με την εκπνέουσα Βιομηχανική²⁹.

Ο «συμμετοχικός» και πολύπτυχος χαρακτήρας του νέου δικαιώματος

Η διατύπωση της νέας ρύθμισης οδηγεί αβίαστα στην κατοχύρωση ενός «συμμετοχικού δικαιώματος», το οποίο αναφέρεται σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής και στο *σύνολο των δυνατοτήτων και ευχερειών του καθενός*, ώστε να μπορεί να λαμβάνει μέρος σε όλες τις διεργασίες της Κοινωνίας της Πληροφορίας (κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές, πολιτιστικές, εργασιακές, ψυχαγωγικές) και να συνδιαμορφώνει την κοινωνία αυτή, *όντας ενεργό μέλος της και όχι απλώς «χρήστης» (user) των τεχνολογικών μέσων*. Από τη δυνατότητα συμμετοχής στο νέο πεδίο δημοσιότητας και επικοινωνίας που συνιστά ο κόσμος των δικτύων εξαρτάται

²⁸ Αναφορικά με τη σχέση δικαίου και κοινωνικών μεταβολών βλ. *Θ. Παπαχρίστου*, Κοινωνιολογία του Δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή 1999, σ. 124 επ. Βλ. και *Ελ. Ρεθυμιωτάκη*, Η θεσμική προστασία των προσωπικών δεδομένων υπό το πρίσμα της Κοινωνιολογίας του Δικαίου, ΚριτΕ 2/2003, σ. 208.

²⁹ Βλ. τις σκέψεις που διατυπώνει ο *Εν. Βενιζέλος* σχετικά με το ρόλο του Συντάγματος στην ψηφιακή εποχή και δημοκρατία, σε: Το μέλλον της Δημοκρατίας και η Αντοχή του Συντάγματος, Αθήνα 2003, σ. 39 επ.

άλλωστε η απόλαυση μιας σειράς δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία ανάπτυξης της προσωπικότητας, η ελευθερία της επικοινωνίας, η ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, η ελευθερία της έρευνας, η οικονομική ελευθερία και η ελευθερία της εργασίας.

Αναμφίβολα η ρύθμιση περιέχει την αξίωση για αποχή του Κράτους από όλες από όλες τις ενέργειες που μπορούν να αναιρέσουν ή να περιορίσουν τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας³⁰. Στον πυρήνα του δικαιώματος συγκαταλέγεται η *ανεμπόδιστη δυνατότητα πρόσβασης στα τεχνολογικά μέσα και η χρήση των ευχερειών που αυτά επιτρέπουν*. Βασική παράμετρο της αμυντικής διάστασης του δικαιώματος αποτελεί επίσης η πρόσβαση στα δημόσια δίκτυα ηλεκτρονικής επικοινωνίας και η παροχή (και λήψη) υπηρεσιών κοινωνίας της πληροφορίας³¹. Η πρόσβαση αυτή δεν περιορίζεται στη χρήση υπηρεσιών. Η νέα ρύθμιση κατοχυρώνει το δικαίωμα δημιουργίας και λειτουργίας δικτυακού τύπου. Καθώς μάλιστα η δημιουργία και λειτουργία ενός δικτυακού τύπου συνδέεται με την εικονική παρουσία και ταυτότητα του προσώπου, το δικαίωμα επιλογής και κατοχύρωσης «ονόματος χώρου» (domain name) συνιστά βασικό στοιχείο του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας αλλά και του δικαιώματος ανάπτυξης της προσωπικότητας³².

Στην προστατευτική εμβέλεια της νέας ρύθμισης περιλαμβάνεται και το δικαίωμα της *ανεμπόδιστης ηλεκτρονικής επικοινωνίας* μέσω της ελεύθερης πρόσβασης στο σύνολο των γενικώς προσιτών πηγών πληροφορίας ιδίως στο διαδίκτυο μέσω της ελεύθερης πλοήγησης. Τυχόν περιορισμοί της πρόσβασης είναι συνταγματικά ανεκτοί στο βαθμό που είναι αναγκαίο για την προστασία άλλων συνταγματικά προστατευτέων αγαθών. Το δικαίωμα της δημόσιας ηλεκτρονικής επικοινωνίας αναφέρεται περαιτέρω στην (ελεύθερη) συμμετοχή σε ομάδες συζητήσεων (newsgroups) και σε «διάυλους συνομιλιών» (chat).

Ως χαρακτηριστικό -αν και όχι προφανές- παράδειγμα κρατικής παρεμπόδισης της άσκησης του δικαιώματος του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ. αναφέρεται η ρύθμιση του ν.

³⁰ Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, όπ. π. (σημ. 12), σ. 160, *Κ. Χρυσόγονου*, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα (2^η έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη), Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 197 και *Ξ. Κοντιάδη*, όπ.π. (σημ. 26), σ. 206-207.

³¹ Ως υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας θεωρείται κάθε υπηρεσία που συνήθως παρέχεται από απόσταση και έναντι αμοιβής μετά από αίτημα του χρήστη της, εφόσον παρέχεται με τη χρησιμοποίηση ηλεκτρονικού εξοπλισμού για την αποθήκευση και επεξεργασία δεδομένων, περιλαμβανομένης και της ψηφιακής συμπίκνωσης δεδομένων (άρθρα 2 περ. α΄ Οδηγίας 2000/31/EK και 1 παρ. 2 Οδηγίας 98/34/EK).

³² Για την έννοια και τη φύση των ονομάτων χώρου και των διαδικτυακών διευθύνσεων βλ. *Ι. Κ. Καράκωστα*, Δίκαιο & Internet. Νομικά ζητήματα του Διαδικτύου (Β΄ έκδοση), Αθήνα 2003, σ. 26 επ.

3037/2002, με τον οποίο απαγορεύτηκε μεταξύ άλλων η διενέργεια και η εγκατάσταση ηλεκτρονικών παιγνίων (συμπεριλαμβανομένων και των παιγνίων που παίζονται με τη βοήθεια ηλεκτρονικού υπολογιστή) «σε δημόσια γενικά κέντρα όπως ξενοδοχεία, καφενεία ... και σε κάθε άλλο δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο». Η ρύθμιση αυτή, παρά το θεμιτό στόχο της, δηλαδή τον περιορισμό του –ηλεκτρονικού- τζόγου, κυρίως λόγω των απόλυτων απαγορευτικών διατυπώσεών της, θέτει ανεπίτρεπτους περιορισμούς³³ στη δυνατότητα της ψυχαγωγίας σε ηλεκτρονικό περιβάλλον αλλά και της σχετικής (ψυχαγωγικής) επικοινωνίας με άλλους διαδικτυωμένους παίκτες³⁴.

Ο συμμετοχικός χαρακτήρας του δικαιώματος, όπως με σαφήνεια προκύπτει από τη διατύπωση αλλά και τη θέση του στο Σύνταγμα, οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα ότι *μετέχει και του status activus*. Το άρθρο 5Α § 2 κατοχυρώνει το δικαίωμα ενεργητικής συμμετοχής στις διαδικασίες παραγωγής και διαμόρφωσης του δημόσιου διαλόγου και της πολιτειακής βούλησης.

Με προεξάρχουσα πλατφόρμα το διαδίκτυο, η Κοινωνία της Πληροφορίας, ως τεχνολογικό πλαίσιο αλλά και ως αντίληψη οργάνωσης της συμμετοχής, συνιστά μέσο αλλά και ένα νέο πεδίο επικοινωνίας, μία νέα «δημόσια σφαίρα». Χωρίς να υπεισέλθουμε στη συζήτηση για την «ηλεκτρονική δημοκρατία», πρέπει να παρατηρήσουμε ότι, μέσω της διεύρυνσης των καναλιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, οι νέες τεχνολογίες ενισχύουν βασικές διεργασίες, όπως η πληροφόρηση, η επικοινωνία, η διαβούλευση, η συστηματική ανταλλαγή απόψεων και τη λήψη αποφάσεων. Ιδίως η διαβούλευση³⁵, ως συστατικό στοιχείο δημοκρατίας, εξυπηρετείται ιδιαίτερα από το γεγονός ότι παράγοντες που δυσχεραίνουν την πολιτική συμμετοχή –όπως ο χρόνος, το μέγεθος, η γνώση και η πρόσβαση- μπορεί να ξεπεραστούν στην Κοινωνία της Πληροφορίας³⁶, συνεισφέροντας στη βελτίωση της επικοινωνίας ανάμεσα στην πολιτική κοινωνία και την κοινωνία των πολιτών.

³³ Το κύριο πρόβλημα της ρύθμισης είναι η δυσαναλογία της έκτασης της απαγόρευσης σε σχέση με τον επιδιωκόμενο σκοπό.

³⁴ Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεωρεί ότι ο νόμος αυτός προσκρούει στις διατάξεις της ΕΚ σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία εμπορευμάτων, ενώ το ΣτΕ ανέστειλε την εφαρμογή υπουργικής απόφασης που εκδόθηκε βάσει του ν. 3037/2002 καθώς έκρινε ότι η απαγόρευση, η οποία καταλαμβάνει και τη διενέργεια ψυχαγωγικών παιγνίων, αντίκειται στην οικονομική ελευθερία του αιτούντος ως εκμεταλλευόμενου καταστήματα προσφοράς υπηρεσιών διαδικτύου. Βλ. *Ev. Μάλλιου*, Ηλεκτρονικά παιχνίδια και Internet cafés. Μία ακόμη καταδίκη της Ελλάδας στο ΔΕΚ;, ΔΙΜΕΕ 4/2004, σ. 506.

³⁵ Υπό την έννοια της διαρκούς συζήτησης με τους πολίτες, της δημιουργίας θεματολογίας, της αμφίδρομης επικοινωνίας για την ανταλλαγή απόψεων και εναλλακτικών λύσεων.

³⁶ *J. Street*, “Remote Control? Politics, Technology and “Electronic Democracy”, *European Journal of Communication*, Vol. 12(1), 1997, σ. 30.

Ο πολίτης μπορεί να επωφεληθεί από τη χρήση των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφόρησης με τη διασφάλιση της πρόσβασης σε κυβερνητικές πληροφορίες, τη δυνατότητα επικοινωνίας με τους εκλεγμένους αντιπροσώπους του και τη συμμετοχή σε ηλεκτρονικές διαδικασίες διαβούλευσης ή ηλεκτρονικής ψηφοφορίας. Η «αποτελεσματική άσκηση» του δικαιώματος συμμετοχής στην πολιτική έκφραση της Κοινωνίας της Πληροφορίας επιτάσσει τη θέσπιση και συμμετοχή σε θεσμοποιημένες διαδικασίες (“status activus processualis”, “status constituens”³⁷), που διαμορφώνουν το πολιτειακό γίνεσθαι και την έννομη τάξη, με μέσα όπως η ενίσχυση των – ηλεκτρονικών – «κοινοτήτων» και πλαισίων δημοσίου διαλόγου³⁸ ή η υιοθέτηση διαδικασιών ηλεκτρονικής εξ αποστάσεως ψηφοφορίας³⁹.

Το Κράτος (οφείλει να) διαμορφώνει τις κατάλληλες προϋποθέσεις για να μπορεί κάθε φορέας του δικαιώματος να απολαμβάνει το πλαίσιο των επιμέρους ελευθεριών που του απονέμονται, καθώς και για να μπορεί να λαμβάνει ενεργά μέρος στο δημόσιο βίο. Στο συμμετοχικό αυτό δικαίωμα συναντώνται και συνυπάρχουν χαρακτηριστικά που ανήκουν σε όλες τις παραδοσιακές κατηγορίες δικαιωμάτων (status negativus, positivus, activus)⁴⁰, αν και η κλασική στεγανή διάκριση των δικαιωμάτων δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται πλέον στη σύνθετη πραγματικότητα⁴¹, στο ρόλο του κράτους αλλά και στην ανάδειξη νέων εξουσιών που σχετίζονται πλέον και με την Κοινωνία της Πληροφορίας.

Η εγγύηση της ελευθερίας (συμμετοχής) έναντι του κράτους ολοκληρώνεται με τη διασφάλισή της από και μέσω του κράτους, καθώς η ενάσκησή της έχει τόσο οικονομικές όσο και θεσμικές προϋποθέσεις. Η εξασφάλιση αυτών των προϋποθέσεων είναι ταυτόχρονα κρίσιμη και για την άσκηση των δικαιωμάτων που σχετίζονται με τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας και αντιστοιχούν στο status activus. Η εξασφάλιση των δύο αυτών status αλλά και της «ανεμπόδιστης και αποτελεσματικής άσκησης των δικαιωμάτων» συμμετοχής (25 παρ. 1, πρότ. 2 Σ)

³⁷ *Ξ. Κοντιάδης*, όπ.π. (σημ. 26), σ. 204 επ.

³⁸ *Σ. Χτούρης*, *Μεταβιομηχανική κοινωνία και κοινωνία της πληροφορίας*, Αθήνα 1997, σ. 177 επ.

³⁹ Για την ηλεκτρονική ψηφοφορία βλ. ενδεικτικά *L. Mitrou/D. Gritzalis/S. Katsikas/G. Quirchmayr*, *Electronic voting: constitutional and legal requirements and their technical implications*, σε: *D. Gritzalis* (edit.), *Secure Electronic Voting*, Boston-Dortrecht-London 2003, σ. 43 επ. Επίσης *A. Auer*, *Constitutional Problems of E-Voting on the EU Level*, *E-voting and the European Parliamentary Elections* (Φλωρεντία 2002. Πρακτικά συνεδρίου).

⁴⁰ Βλ. *Σ. Ασημάκη*, όπ.π. (σημ. 26), σ. 33 επ.

⁴¹ Βλ. τις απόψεις των *Γ. Κατρούγκαλου/Δ. Σαραφιανού*, οι οποίοι αναφέρονται σε αλλαγή ερμηνευτικού παραδείγματος. Βλ. *Θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες*, σε *Γ. Παπαδημητρίου* (Επιμ.), *Αναθεώρηση του Συντάγματος και Εκσυγχρονισμός των θεσμών*, Αθήνα 2000, σ. 52 επ.

επιβάλλει τη λήψη μέτρων που αντιστοιχούν στο status positivus του δικαιώματος⁴². Η προστατευτική λειτουργία του άρθρου 5Α παρ. 2 Σ είναι προφανώς σύνθετη και παραπληρωματική⁴³.

Η διάσταση της ισότητας και ο «κοινωνικός χαρακτήρας» του νέου δικαιώματος

Το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας αναφέρεται στο σύνολο των δραστηριοτήτων, σχέσεων και πτυχών της ζωής και της επικοινωνίας. Η διατύπωση του άρθρου 5Α παρ. 2 εδ. 1 Σ. δεν συγκροτεί ωστόσο απλά και μόνο το «διάυλο διοχέτευσης της κανονιστικής δύναμης του θεμελιώδους δικαιώματος του καθένα για συμμετοχή σε κάθε έκφραση κοινωνικότητας» και τη «δίοδο» των συνταγματικών εγγυήσεων της προσωπικότητας στην Κοινωνία της Πληροφορίας⁴⁴ στο πλαίσιο της.

Κατά την άποψή μας ιδιαίτερη έμφαση πρέπει να δοθεί στην ερμηνεία της έννοιας του φορέα του δικαιώματος. Στην προκειμένη περίπτωση η διατύπωση «καθένας» δεν πρέπει να περιοριστεί στην «κλασική» ερμηνεία, ότι δηλαδή πρόκειται για δικαίωμα, το οποίο επιφυλάσσεται σε κάθε άνθρωπο⁴⁵ (και όχι μόνο σε Έλληνες πολίτες). Η σημασία της διατύπωσης πρέπει να αναζητηθεί σε συνδυασμό με τη διόλου «ανιστορική» έννοια της Κοινωνίας της Πληροφορίας. Η ερμηνεία και η αναζήτηση του κανονιστικού περιεχομένου της διάταξης πρέπει να γίνει και υπό το φως της περιρρέουσας ατμόσφαιρας, στην οποία εκπονήθηκε.

Στο εν εξελίξει φαινόμενο της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» ο βαθμός συμμετοχής και πρόσβασης των ατόμων σε τεχνολογικά μέσα δεν είναι απλώς ποικίλος αλλά και -συχνά- εξαιρετικά άνισος. Η ικανότητα χειρισμού των μέσων συνίσταται καταρχήν στην ικανότητα να χειρίζεται κάποιος αυτόνομα αυτά τα μέσα για την αναζήτηση και παραγωγή πληροφορίας και την επικοινωνία. Βασικές προϋποθέσεις είναι η γνώση όχι μόνο των προγραμμάτων αλλά και των υποβάθρων, των δομών, των τρόπων λειτουργίας, των περιεχομένων. Η ικανότητα χειρισμού των

⁴² Βλ. παρακάτω.

⁴³ Για τη σύνθετη προστατευτική λειτουργία βλ. επίσης *Α. Μάνεση*, *Ατομικές Ελευθερίες*, σ. 21 επ., *Δ. Τσάτσου*, *Συνταγματικό Δίκαιο – Θεμελιώδη Δικαιώματα – Γενικό Μέρος*, Αθήνα-Κομοτηνή 1988, σ. 216 επ.

⁴⁴ Βλ. *Αν. Τάκη*, *όπ.π.* (σημ. 14), σ. 44.

⁴⁵ Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η συζήτηση σχετικά με το εάν πρόκειται για δικαίωμα που αναγνωρίζεται και σε νομικά πρόσωπα. Βλ. *Σ. Ασημάκη*, *όπ.π.* (σημ. 26), σ. 80 επ.

μέσων έγκειται περαιτέρω στην ικανότητα ανάπτυξης κριτικής ικανότητας και της υπεύθυνης χρήσης των μέσων.

Η ανισότητα κωδικοποιείται με τον όρο «ψηφιακό χάσμα» (digital divide) που υποδηλώνει τη διεύρυνση της απόστασης που διαχωρίζει αφενός αυτούς που έχουν πρόσβαση στην πληροφορική τεχνολογία και το διαδίκτυο και δυνατότητα αξιοποίησής τους και αφετέρου τους «ψηφιακά αναλφάβητους»⁴⁶. Στην Κοινωνία της Πληροφορίας η κατοχή πληροφορίας στο πλαίσιο της κοινωνικής συμβίωσης και της οικονομικής δραστηριότητας, έχει -τουλάχιστον- την ίδια αξία και σημασία με την κατοχή άλλων υλικών-οικονομικών αγαθών και μέσων⁴⁷. Ο κίνδυνος του κοινωνικού αποκλεισμού εντείνεται όσο όλο και περισσότερες δραστηριότητες μετατίθενται από την απτή πραγματική κοινωνία στο διαδίκτυο.

Καθώς η εκπαίδευση, η πληροφορία, η επιστήμη και η τεχνολογία έχουν καταστεί κρίσιμα μεγέθη ως πηγές παραγωγής αξιών (και ανταμοιβής) στην οικονομία και την διακυβέρνηση της πληροφορίας⁴⁸, το «χάσμα» αυτό ενέχει τον κίνδυνο επίτασης υφιστάμενων ανισοτήτων ή δημιουργίας νέων⁴⁹ μεταξύ των ατόμων με επακόλουθο να επηρεάσει δραστικά την κοινωνική εξέλιξη. Η εξέλιξη της Κοινωνίας της Πληροφορίας προσδιορίζεται, μεταξύ των άλλων, από την ικανότητα να εγκαθιδρυθεί και οργανωθεί η συνέργεια και η αλληλόδραση μεταξύ της τεχνολογικής καινοτομίας και των κοινωνικών αξιών που ενσωματώνει το Σύνταγμα.

Όπως προκύπτει από τις εργασίες της Αναθεώρησης⁵⁰, στην εμφανική διατύπωση του πρώτου εδαφίου ενυπάρχει όχι μόνο μία προσαρμογή του

⁴⁶ Συχνά η έμφαση δίνεται στην πρόσβαση ως «τεχνική» έννοια (π.χ. ύπαρξη συνδρομής), ενώ εξίσου σημαντική είναι η γνωστική και οικονομική παράμετρος ως προς τη δυνατότητα αξιοποίησης της πρόσβασης και τη μετουσίωσή της σε συμμετοχή. Βλ. *H. Bonfadelli*, "The Internet and Knowledge Gaps: A theoretical and empirical investigation", *European Journal of Communication*, 2002, Vol. 17(1): σ. 65-84. Επίσης *J. C. Bertot*, *The Multiple Dimensions of the Digital Divide: More than the Technology 'Haves' and 'Have Nots'*, *Government Information Quarterly* 20 (2003), σ. 185 επ.

⁴⁷ Είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση του γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου «ότι στη μεταβιομηχανική κοινωνία η κατοχή πληροφοριών είναι ουσιώδους σημασίας για την κοινωνική θέση του καθενός», *BverfGE* 27,81. Βλ. επίσης σχετικά *J. Rifkin*, *Η νέα Εποχή της Πρόσβασης*, Αθήνα 2001, σ. 37 επ.

⁴⁸ Βλ. *M. Castells*, *Information Technology, Globalization and Social Development*, UNRISD Discussion Paper No 114, 1999, σ. 3 επ.

⁴⁹ Υποστηρίζεται ωστόσο ότι η πληροφορική τεχνολογία καθεαυτή δεν διευρύνει ανισότητες αλλά επιβεβαιώνει τις υφιστάμενες και δεν συνεισφέρει στην άρση τους. Βλ. *E. de Gier*, *The Network Society and the Solidarity Contract*, (Paper - Seminar Welfare and the Social Bond, Tilburg University, 2003).

⁵⁰ Βλ., αντί άλλων, την Εισήγηση του Γενικού Εισηγητή της Πλειοψηφίας *Ev. Βενιζέλου* στην Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος προς τη Ζ' Αναθεωρητική Βουλή, σ. 615-616 και την αγόρευση του ίδιου στα Πρακτικά Συνεδριάσεων και Έκθεση της Επιτροπής Αναθεώρησης του Συντάγματος. Βλ. επίσης την αγόρευση του βουλευτή του ΠΑ.ΣΟ.Κ. *Κ. Γείτονα* στα πλαίσια των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής κατά τη διαδικασία αναθεώρησης του Συντάγματος, σε: Ζ'

δικαιώματος συμμετοχής «στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας» αλλά μία ειδικότερη εκδοχή της αρχής της ισότητας. Ο αναθεωρητικός νομοθέτης επιδιώκει μία Κοινωνία της Πληροφορίας χωρίς αποκλεισμούς⁵¹. Σε αυτό κατατείνει η διατύπωση του δικαιώματος ως δικαιώματος συμμετοχής. Η πρόθεση αυτή αποκρυσταλλώνεται στο δεύτερο εδάφιο του 5Α παρ. 2 Σ: προϋπόθεση της συμμετοχής όλων στην Κοινωνία της Πληροφορίας είναι η οργάνωση μιας «ομόλογης κρατικής παροχής»⁵². Το κράτος υποχρεούται σε διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους.

Η υποχρέωση αυτή δεν αναφέρεται μόνο στην εισαγωγή όρων για την πραγματική, αποτελεσματική και ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Σε συνδυασμό με την αρχή του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου ο αναθεωρητικός νομοθέτης κατοχυρώνει ένα κοινωνικό δικαίωμα⁵³. Εξ αυτού απορρέει η υποχρέωση του νομοθέτη για *άρση ή απόλυση της «πληροφοριακής ασυμμετρίας», για «δίκαιη κατανομή της πληροφορίας»*⁵⁴ ή έστω της δυνατότητας απόκτησης και παραγωγής της. Η υποχρέωση για λήψη μέτρων άρσης ανισοτήτων, ώστε να είναι δυνατή η απόλαυση του δικαιώματος συμμετοχής, προκύπτει ως προς ορισμένες κατηγορίες ατόμων και από τις διατάξεις των άρθρων 21 παρ. 6 και 116 παρ. 2 του Συντάγματος. Οι διατάξεις αυτές συγκροτούν την επικουρική βάση για τη λήψη θετικών μέτρων, ώστε να καταστεί δυνατή η ισότιμη πρόσβαση των ατόμων με αναπηρίες και των γυναικών αντίστοιχα στην Κοινωνία της Πληροφορίας⁵⁵.

Αναθεωρητική Βουλή - Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής επί των αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος, σ. 140.

⁵¹ Όπως ορθά επισημαίνεται, μία εξέλιξη που θα αποδεχόταν το ψηφιακό χάσμα « δεν θα ήταν φυσικά συνταγματικά ανεκτή, ακόμα και αν έλειπε από το κείμενο του Συντάγματος η διάταξη του άρθρου 5Α παρ. 2 Συντ., διότι θα συνιστούσε κατάφωρη παραβίαση της αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου (άρθρο 25 παρ. 1 εδ. α΄ Συντ.), που αποτελεί τη συνταγματική βάση για την εμπέδωση της «κοινωνίας του μη αποκλεισμού».

⁵² Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, όπ.π. (σημ. 30), σ. 160.

⁵³ Βλ. τις παρατηρήσεις του *Χ. Ανθόπουλου*, ο οποίος αντιλαμβάνεται το δικαίωμα του 5Α παρ. 2 Συντ. ως ένα «πρωτίστως κοινωνικό δικαίωμα, αφού ο βασικός του σκοπός είναι να προλάβει μία νέα κοινωνική διαστρωμάτωση μεταξύ των information haves and haves nots». Βλ. *Χ. Ανθόπουλου*, Όψεις της συνταγματικής Δημοκρατίας – Στο παράδειγμα του άρθρου 25 παρ. 1 του Συντάγματος, σε *Δ. Θ. Τσάτσος/Εν. Β. Βενιζέλος/Ξ. Ι. Κονιάδης*, Αθήνα-Κομοτηνή 2001, σ. 153 επ.

⁵⁴ Βλ. *Αχ. Κουτσουράδη*, Η ροή πληροφοριών στις αστικές έννομες σχέσεις – Το παράδειγμα της ex lege αξίωσης παροχής τους, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 47 επ.

⁵⁵ Για το ζήτημα της πρόσβασης των ατόμων με αναπηρίες στην Κοινωνία της Πληροφορίας βλ., αντι άλλων, τη μελέτη του *Πανεπιστημίου Κρήτης* (Επιμ.: *Κ. Στεφανίδης*), «Καθολική Πρόσβαση και Ισότιμη Συμμετοχή Ατόμων με Αναπηρίες στην Κοινωνία της Πληροφορίας» (Επιχειρησιακό Πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» - Μάρτιος 2004).

Η ρητή κατοχύρωση της αρχής του κοινωνικού κράτους ενισχύει την ερμηνεία του δικαιώματος συμμετοχής ως «κοινωνικού δικαιώματος». Υπό την επίδραση των τεχνολογικών και συνακόλουθων κοινωνικό-οικονομικών εξελίξεων μεταλλάσσεται σταδιακά αλλά, ταυτόχρονα, και αναγκαστικά και η ίδια η έννοια (και η «αποστολή») του Κοινωνικού Κράτους, κυρίως ως προς τις υποχρεώσεις της Πολιτείας. Το «σύμφωνο αλληλεγγύης» της βιομηχανικής και μεταβιομηχανικής κοινωνίας, βασισμένο στις αρχές της διανεμητικής δικαιοσύνης που παραδοσιακά υποστήριξε το κοινωνικό κράτος, μοιάζει απαρχαιωμένο. Η κοινωνία των δικτύων υπονομεύει αυτό το σύμφωνο αλληλεγγύης μέσω διαδικασιών και αλλαγών, όπως η εξατομίκευση της εργασίας και των αξιών, η απώλεια του κοινωνικού κεφαλαίου και η ελάττωση της εμπιστοσύνης μεταξύ των πολιτών αλλά και μεταξύ πολιτών και κράτους. Στις τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνίας εναποτίθενται αντίστοιχα και πολλές προσδοκίες για μετασχηματισμό του «κοινωνικού κράτους» σε «πληροφοριακό κοινωνικό κράτος»⁵⁶.

Ποιες υποχρεώσεις για το Κράτος;

Η διατύπωση του γενικού δικαιώματος συμμετοχής συνοδεύεται από την απαρίθμηση των υποχρεώσεων του Κράτους στο δεύτερο εδάφιο, δηλαδή της υποχρέωσης του Κράτους για τη διευκόλυνση «της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά», «της παραγωγής», «της ανταλλαγής» και «της διάδοσης» των πληροφοριών αυτών. Η προσθήκη του δεύτερου εδαφίου ενισχύει τη θετική υποχρέωση του Κράτους «να οργανώσει τη δυνατότητα δραστηριοποίησης του πολίτη στο διαδίκτυο, κατά τρόπο σύστοιχο προς τη ρύθμιση της συμμετοχής του στην «πραγματική κοινωνία», δηλαδή στη βάση των αρχών της ελευθερίας και της δημοκρατίας καθώς η απόλαυση των περισσότερων θεμελιωδών δικαιωμάτων φαίνεται σήμερα περιορισμένη, αν δεν εξασφαλίζεται η πρόσβαση των πολιτών σε αυτόν τον χώρο δημοσιότητας που αποκτά όλο και μεγαλύτερη σημασία⁵⁷.

⁵⁶ Στη θεωρία γίνεται ήδη λόγος για «πληροφοριακό κοινωνικό κράτος» (informational welfare state), αν και πρέπει να παρατηρήσει κανείς ότι η υπό μελέτη περίπτωση (Φιλανδία) δεν αντιστοιχεί στο μέσο όρο, ούτε όσον αφορά το βαθμό εξάπλωσης της τεχνολογίας ούτε όσον αφορά τον βαθμό ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους. Βλ. *M. Castells/H. Pekka, The Information Society and the Welfare State. The Finnish Model*, Oxford 2002, ιδίως σ. 76 επ.

⁵⁷ Βλ. το Σχέδιο Εισηγητικής Έκθεσης του προσχεδίου νόμου για το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας..

Η απαρίθμηση αυτή μπορεί να αποτελέσει χρήσιμο ερμηνευτικό εργαλείο για τη διασάφηση της έννοιας της «συμμετοχής» του πρώτου εδαφίου⁵⁸, εγείρει ωστόσο ορισμένα ερμηνευτικά ζητήματα. Έτσι, μπορεί να υποστηριχτεί ότι οι υποχρεώσεις που αναφέρονται στο δεύτερο εδάφιο οριοθετούν και το πεδίο των δικαιωμάτων που περιλαμβάνει το πρώτο εδάφιο⁵⁹. Μία τέτοια ερμηνεία θα παραγνώριζε τη σημασία της «συμμετοχής» στο συνολικό τεχνολογικό πλαίσιο και στις δομές της Κοινωνίας της Πληροφορίας και την αναπόσπαστη σχέση υποδομής και περιεχομένου (πληροφορίας). Εν τέλει, θα αναιρούσε τον ίδιο το σκοπό της νέας συνταγματικής διάταξης και δεν θα εναρμονιζόταν με την ειδική λειτουργία της αναφορικά με το γενικότερο δικαίωμα συμμετοχής του άρθρου 5 παρ. 1 Σ. Σε συσταλτική προσέγγιση των υποχρεώσεων του Κράτους οδηγεί και τυχόν ερμηνεία της απαρίθμησης του δεύτερου εδαφίου ως αποκλειστικής. Όπως όμως παρατηρείται, μία τέτοια ερμηνεία θα αγνοούσε τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τον κοινωνικό χαρακτήρα του δικαιώματος αλλά και τη συμμετοχική φύση του⁶⁰.

Δεν είναι ευχερές να κωδικοποιήσουμε τις ιδιαίτερες υποχρεώσεις του Κράτους που απορρέουν ειδικά από το δεύτερο εδάφιο. Η εξειδίκευση των υποχρεώσεων αυτών αναφέρεται σε όλες τις εκφάνσεις του δικαιώματος, αν και η διατύπωση «διευκολύνει» μοιάζει να είναι ήσσονος δεσμευτικότητας έναντι π.χ. διατυπώσεων όπως «εγγυάται» ή «υποχρεούται να διασφαλίζει» (25 παρ. 1 Σ) και εξ' αυτού του λόγου φαίνεται να παραπέμπει περισσότερο στην εκπλήρωση του status positivus. Το Κράτος υποχρεούται να διαμορφώσει ένα ρυθμιστικό πλαίσιο, με το οποίο θα αίρονται τα κωλύματα στην πρόσβαση στις ηλεκτρονικά διακινούμενες πληροφορίες⁶¹ αλλά και θα παρέχονται τα ελάχιστα αναγκαία μέσα (εκπαιδευτικά, οικονομικά κλπ.) που καθιστούν δυνατή την πρόσβαση. Στο σημείο αυτό πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι -παρά το γεγονός ότι το δεύτερο εδάφιο αναφέρεται σε «υποχρέωση του Κράτους»- πρόκειται για δικαίωμα, το οποίο ισχύει και έναντι ιδιωτών⁶².

Υποστηρίζεται επίσης ότι η διευκόλυνση που υποχρεούται να παρέχει το Κράτος αφορά τα μέσα για την πρόσβαση στη νέα δημόσια αγορά πληροφόρησης και

⁵⁸ Βλ. *Τ. Βιδάλη*, όπ.π. (σημ. 9), σ. 79, ο οποίος θεωρεί ότι με την απαρίθμηση επιτυγχάνεται μια αναλυτική περιγραφή των δικαιωμάτων του υποκειμένου του δικαιώματος, που παραπέμπει σε αντίστοιχες μορφές ανάπτυξης της προσωπικότητας στον κυβερνοχώρο.

⁵⁹ Βλ. *Σ. Ασημάκη*, όπ.π. (σημ. 26), σ. 47 επ.

⁶⁰ Βλ. *Σ. Ασημάκη*, όπ.π. (σημ. 59).

⁶¹ Τέτοιο «κώλυμα» μπορεί να συνιστά η υπερβολική κοστολόγηση μιας υπηρεσίας.

⁶² Βλ. *Κ. Χρυσόγονου*, όπ.π. (σημ. 30), σ. 197, *Ευ. Βενιζέλου*, όπ.π. (σημ. 30), σ. 161.

όχι στην πληροφορία καθεαυτή⁶³. Η άποψη αυτή είναι μόνο εν μέρει ορθή, υπό την έννοια ότι η υποχρέωση αναφέρεται στη «δημόσια αγορά πληροφόρησης», έννοια που περιλαμβάνει και τις άλλες μορφές εκδίπλωσης του δικαιώματος, δηλαδή την παραγωγή, την ανταλλαγή και τη διάδοση. Ούτε η γραμματική διατύπωση ούτε η τεολογία του δικαιώματος δεν αποκλείει ωστόσο την πρόσβαση στην πληροφορία καθεαυτή, μία ερμηνεία που ενισχύεται άλλωστε και από την επέκταση και του δικαιώματος της πληροφόρησης του άρθρου 5Α παρ. 1 Σ σε όλες τις πηγές πληροφόρησης, δημόσιες και ιδιωτικές⁶⁴. Ο περιορισμός του δικαιώματος προκύπτει από την οριοθέτησή του έναντι άλλων δικαιωμάτων, όπως π.χ. τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, και όχι από μία εκ των προτέρων συσταλτική ερμηνεία του.

Η αναζήτηση του περιεχομένου της υποχρέωσης του κράτους αλλά και του περιεχομένου της δραστηριοποίησής του γίνεται - υπό το πρίσμα των technopolitics - στο πλαίσιο της τεχνολογικής εξέλιξης, - των ευκαιριών και των ευχερειών που η εξέλιξη αυτή προσφέρει και υπόσχεται, δηλαδή *περισσότερη αυτονομία και συμμετοχή*. Το δικαίωμα πρόσβασης και αντίστοιχα η υποχρέωση του κράτους να διευκολύνει την παραγωγή και τη διανομή της πληροφορίας χάριν του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας είναι μία υπόσχεση κενή περιεχομένου, εάν δεν ολοκληρώνεται με ένα ελάχιστο συγκεκριμένο όγκο πληροφορίας, με δημιουργία, ύπαρξη και διάθεση περιεχομένου βασικής πληροφόρησης⁶⁵.

Το πληροφοριακό απόθεμα της δημόσιας διοίκησης πρέπει να λειτουργεί προς όφελος όλης της κοινωνίας. Η παραδοσιακή πρόσβαση στα αρχεία έρχεται να συμπληρωθεί με τη διάθεση πληροφορίας αλλά και με τη διάδοση της πληροφορίας που κατέχει ο δημόσιος τομέας⁶⁶. Το διαδίκτυο επαναστατικοποιεί τους τρόπους της διανομής της πληροφορίας καθώς είναι το πρώτο σύστημα που καθιστά δυνατή σε μία σχεδόν μηδενική τιμή την «έναν προς έναν» επαφή ανάμεσα σε όποιον προσφέρει και όποιον ζητά την πληροφορία. Αναιρεί τη διάκριση μεταξύ της ενημέρωσης προς

⁶³ Βλ. Δ. Σαραφιανού, Συνταγματική προστασία της πνευματικής ιδιοκτησίας και Κοινωνία της Πληροφορίας – Σχέσεις σύγκρουσης ή παραπληρωματικότητας;, ΤοΣ 4/2003, σ. 649 επ.

⁶⁴ Βλ. Εν. Βενιζέλου, όπ.π. (σημ. 30), σ. 158.

⁶⁵ Stefano Rodota, Citizens Participation in an electronic Democracy: Building up an electronic Citizenship?, Access to Public Information: A key to Commercial Growth and electronic Democracy, Conference – Stockholm 27/28 June 1996, πηγή: <http://www.europa.eu.int/ISPO/legal/stockholm/en/rodota.html>.

⁶⁶ Επιχειρώντας να προσδιορίσουμε την «πληροφορία του δημοσίου τομέα» οι επιλογές μας είναι είτε το αμιγώς οργανωτικό είτε το λειτουργικό κριτήριο, δηλ. η φύση του παραγωγού ή κατόχου της ως φορέα δημόσιας εξουσίας ή η «ένταξη» της πληροφορίας στη δημόσια λειτουργία. Ένας ορισμός που θα μπορούσε να προταθεί είναι οι πληροφορίες που συλλέγονται ή παράγονται από μία δημόσια αρχή στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της (και με δημόσια οικονομικά μέσα).

μεμονωμένους πολίτες και της ενημέρωσης προς το ευρύ κοινό, διότι είναι καταρχήν αμέσως προσιτό στον καθένα.

Η (ψηφιοποίηση και) διάθεση πληροφοριακού περιεχομένου είναι εκ των βασικών όρων για την ουσιαστική συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας και ταυτόχρονα υποχρέωση του Κράτους που πηγάζει, κατά την άποψή μας, ευθέως από τις διατυπώσεις του δευτέρου εδαφίου. Η διάθεση αυτή μειώνει μεν αλλά δεν εξαλείφει τον κίνδυνο του ψηφιακού χάσματος και της επικοινωνιακής απομόνωσης πολιτών ή και ομάδων πληθυσμού. Εξίσου βασική συνθήκη για την ανάπτυξη της «ηλεκτρονικής ιθαγένειας» (electronic citizenship) είναι η καθολική υπηρεσία (universal service)⁶⁷: Η Οδηγία 2002/22/ΕΚ για την καθολική υπηρεσία προβλέπει ένα παρεχόμενο σε όλους οικονομικά προσιτό ελάχιστο επίπεδο τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών⁶⁸, καθιστώντας αυτές προσβάσιμες στους φορείς του δικαιώματος συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η «καθολική υπηρεσία» συνιστά όρο για την απόλαυσή του δικαιώματος του άρθρου 5 Α παρ. 2 Σ «συντελώντας κατά τρόπο ουσιώδη στην τήρηση μιας από τις σπουδαιότερες κρατικές υποχρεώσεις και παράλληλα στην εξασφάλιση της τριτενέργειας του δικαιώματος»⁶⁹.

Πώς οφείλει το Κράτος να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη φύση του δικαιώματος συμμετοχής αλλά και τις ειδικότερες υποχρεώσεις που αναφέρονται στη νέα ρύθμιση; Σε αντίθεση με το δικαίωμα της πληροφόρησης (5Α παρ. 1 Σ) που περιέχει ειδική εξουσιοδότηση προς τον κοινό νομοθέτη για εξειδίκευση του δικαιώματος, το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη επιταγή. Σε αυτήν την έλλειψη

⁶⁷ «Καθολική υπηρεσία» στις τηλεπικοινωνίες είναι η σε προσιτές τιμές παροχή σε όλους ανεξαιρέτως ενός ελαχίστου συνόλου τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών καθορισμένης ποιότητας, αποσκοπώντας στην αποφυγή του ενδεχομένου της επικοινωνιακής απομόνωσης ορισμένων κοινωνικών ομάδων. Βλ. *Αλ. Σαλκιτζόγλου-Αθ. Παναγιωτοπούλου*, Η διαμόρφωση του περιεχομένου της καθολικής υπηρεσίας στην Ελλάδα μετά την απελευθέρωση της τηλεπικοινωνιακής αγοράς, ΝοΒ 2003, σ.182 επ.

⁶⁸ Οι υπηρεσίες, οι οποίες σύμφωνα με την Οδηγία συναπαρτίζουν το ελάχιστο περιεχόμενο της «καθολικής υπηρεσίας» είναι οι εξής: α) σύνδεση στο σταθερό δημόσιο τηλεφωνικό δίκτυο, β) υπηρεσία πληροφοριών τηλεφωνικού καταλόγου, γ) υπηρεσία συνδρομής από τηλεφωνητή, δ) κοινόχρηστα τηλέφωνα, ε) ειδικές προβλέψεις για άτομα με ειδικές ανάγκες και στ) δωρεάν πρόσβαση στους αριθμούς έκτακτης ανάγκης. Η «σύνδεση στο σταθερό δημόσιο τηλεφωνικό δίκτυο και πρόσβαση σε υπηρεσία φωνητικής τηλεφωνίας» περιλαμβάνει και τη χρήση υπηρεσιών δεδομένων με ρυθμούς μετάδοσης που εξασφαλίζουν λειτουργική πρόσβαση στο διαδίκτυο καθώς και υπηρεσίες ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Η κοινοτική Οδηγία αναγνωρίζοντας το πρόσθετο κόστος παροχής τηλεπικοινωνιακών υπηρεσιών, λόγω της υιοθέτησης του μοντέλου της «καθολικής υπηρεσίας», διαθέτει ρητή πρόβλεψη για την κάλυψη των επιπρόσθετων αυτών εξόδων είτε με κρατική επιδότηση, είτε με επιμερισμό του καθαρού κόστους μεταξύ των φορέων παροχής.

⁶⁹ Βλ. Σ. *Ασημάκη*, όπ.π. (σημ. 26), σ. 68 επ.

θεμελιώνουν, εκτός των άλλων, οι «επικριτές» της νέας ρύθμισης τη γνώμη ότι η νέα διάταξη στερείται κανονιστικής πληρότητας.

Η έλλειψη αυτή δεν στερεί όμως, κατά την άποψή μας, από τον κοινό νομοθέτη τη δυνατότητα να επιδιώξει και να εγγυηθεί και με νομοθετικά μέτρα την πραγμάτωση του δικαιώματος, αν και η παράλειψή του να εκδώσει το σχετικό νόμο δεν έχει επιπτώσεις ως προς την κανονιστική πληρότητα του δικαιώματος⁷⁰. Η δυνατότητα αλλά και η υποχρέωση του κοινού νομοθέτη απορρέει καταρχήν από την αρχή της άμεσης εφαρμογής του Συντάγματος⁷¹ και τη συνταγματική επιταγή «προς όλα τα κρατικά όργανα» να διασφαλίζουν «την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκηση» των δικαιωμάτων⁷². Απορρέει όμως επίσης και από το ότι το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας δεν είναι ανεπιφύλακτο και ανεπίδεκτο περιορισμών. Η αρχή της ειδικότητας των περιορισμών επιβάλλει στο νομοθέτη να προσδιορίσει με νόμο αυτούς τους περιορισμούς.

Περιορισμοί για τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας

Ο αναθεωρητικός νομοθέτης συνόδευσε την απαρίθμηση των υποχρεώσεων του Κράτους με την αναφορά στις «εγγυήσεις» των άρθρων 9 (ιδιωτικός βίος), 9Α (προσωπικά δεδομένα) και 19 (ελευθερία της επικοινωνίας) του Συντάγματος. Η συζήτηση για τη φύση των προαναφερόμενων άρθρων ως εγγυήσεων ή δικαιωμάτων εκφεύγει των ορίων και φιλοδοξιών αυτού του κειμένου. Η αναφορά αυτή ωστόσο θέτει ορισμένα ερμηνευτικά ζητήματα, κρίσιμα και για το νομοθετικό εννοιολογικό προσδιορισμό (και περιορισμό) του δικαιώματος του 5Α παρ. 2 Σ.

Η αναφορά αυτών των «εγγυήσεων-δικαιωμάτων» θα μπορούσε να κριθεί και «περιττή», υπό την έννοια ότι οι περιορισμοί υπέρ αυτών των δικαιωμάτων είναι

⁷⁰ Αυτό υποστηρίζει ο *Εν. Βενιζέλος*, ο οποίος κατατάσσει τη ρύθμιση του άρθρου 5Α παρ. 2 Συντ. στις συνταγματικές ρυθμίσεις που περιέχουν επιφύλαξη νομοθετικής εξειδίκευσης είτε με τη μορφή του τρόπου άσκησης είτε με τη μορφή συνοδευτικών εγγυήσεων είτε με τη μορφή νομοθετικών περιορισμών. Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, Η αφομοίωση του αναθεωρητικού κειμένου – Η διακύμανση του νομικοπολιτικού χρόνου, η άμεση εφαρμογή του Συντάγματος και η τυπολογία των νομοθετικών επιφυλάξεων, ΝοΒ 51 (2003), σ. 982 επ.

⁷¹ Βλ. *Α. Μανιτάκη*, Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 418 επ.

⁷² Βλ. *Εν. Βενιζέλου*, όπ.π. (σημ. 30), σ. 136 και *Κ. Μαυριά*, ο οποίος θεωρεί ότι δεν είναι αναγκαία η αναφορά «ως νόμος ορίζει» προκειμένου να συναχθεί η ύπαρξη εξουσιοδότησης (Συνταγματικό Δίκαιο – Δεύτερη Έκδοση κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα, Αθήνα-Κομοτηνή 2002, σ. 241 επ.). Αντίθετος ο *Π. Δαγτόγλου*, ο οποίος υποστηρίζει ότι χωρίς ειδική εξουσιοδότηση ο κοινός νομοθέτης δεν μπορεί να ερμηνεύει αυθεντικά το Σύνταγμα. Βλ. *Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα Α'*, Αθήνα-Κομοτηνή 1991, σ. 116

αυτονόητοι⁷³. Η ειδική συμπερίληψή τους στη συνταγματική ρύθμιση υποδηλώνει ακριβώς την προσέγγιση του αναθεωρητικού νομοθέτη ότι πρόκειται για μία ρύθμιση που συγκροτεί ένα πρώτο συνταγματικό corpus κανόνων που αφορούν τους όρους και τα όρια της ροής της πληροφορίας και της επικοινωνίας. Τα προστατευτικά πεδία των δικαιωμάτων αυτών είναι όντως «ευάλωτα σε παραβίαση»⁷⁴ λόγω της φύσης του διαδικτύου και άλλων συναφών μέσων και μορφών επικοινωνίας που χαρακτηρίζουν την Κοινωνία της Πληροφορίας.

Ο περιορισμός της αναφοράς των εγγυήσεων – δικαιωμάτων στο δεύτερο εδάφιο δεν συνεπάγεται ωστόσο ότι αφορούν αποκλειστικά τις υποχρεώσεις του Κράτους για διευκόλυνση της πρόσβασης, της παραγωγής, της διάδοσης της πληροφορίας. Αναφέρονται στο σύνολο του κανονιστικού πεδίου του 5Α παρ. 2 Σ είτε πρόκειται για την εκπλήρωση της κρατικής υποχρέωσης είτε για την άσκηση του δικαιώματος συμμετοχής στην κοινωνία της πληροφορίας ως ατομικής ελευθερίας και πολιτικού δικαιώματος. Ταυτόχρονα πρέπει να σημειώσουμε ότι δεν συνιστούν τους μοναδικούς περιορισμούς του δικαιώματος: τόσο το δικαίωμα συμμετοχής όσο και τα ειδικότερα δικαιώματα που συνίστανται στην πρόσβαση, την παραγωγή, την ανταλλαγή και τη διάδοση πληροφορίας συναντούν τα όριά τους στην άσκηση άλλων δικαιωμάτων με άμεση ή έμμεση συνταγματική κατοχύρωση, όπως π.χ. τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας ή η προστασία της παιδικής ηλικίας κλπ.

Επίλογος

Η κανονιστική παρέμβαση για τη διαμόρφωση των όρων για την προστασία των δικαιωμάτων και τη διασφάλιση της επικοινωνιακής συμμετοχής δεν μπορεί να είναι μία στιγμιαία και τελική διαδικασία. Οφείλει να εξελίσσεται, παρακολουθώντας και συν-διαμορφώνοντας το υπό ρύθμιση «αντικείμενο», εν τέλει δηλαδή την ίδια την εξέλιξη της κοινωνίας. Οι επιλογές της Πολιτείας εν γένει δεν (μπορεί να) είναι άμοιρες των τεχνολογικών αλλαγών. Η προσαρμογή στο τεχνολογικό πλαίσιο αποτελεί τη μία διάσταση των «υποχρεώσεων» του νομοθέτη. Στην αναζήτηση των κανονιστικών παραμέτρων της πληροφοριακής τάξης ο εφαρμοστής του Συντάγματος (όχι μόνο υπό την ιδιότητα του νομοθέτη) πρέπει να ανατρέξει στις βασικές συνταγματικές επιλογές. Το βασικό καθήκον του συνίσταται στην αποτύπωση και

⁷³ Βλ. *Τ. Βιδάλη*, ό.π. (σημ. 9), σ. 79

⁷⁴ Βλ. *Σ. Ασημάκη*, ό.π. (σημ. 26), σ. 90 επ.

την υποστήριξη των δικαιικών και ηθικών επιλογών που αντιστοιχούν στις σχέσεις των επικοινωνιακών εταίρων, στον τύπο της κοινωνίας και στην κλίμακα αξιών που αυτή υιοθετεί και υπερασπίζεται στον εικονικό κόσμο.